

QARAQALPAQ XALIQ DÁSTANLARINDA TÚS MOTIVI

Kulimbetova Aysholpan Kuatbayevna

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı tayanış doktorantı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15645946>

Annotatsiya. *Bul maqalada Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń payda bolıwı hám qollanılıw ózgesheligi tallanadı. Izertlewde tús motiviniń mifologiyalıq hám tariyxıy tamirları úyrenilip, onıń dástanlar syujetiniń rawajlanıwındaǵı ornı ashıp beriledi. Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń ózine tán ózgesheliklerin hám de xalıqtıń dúnyaqarası hám isenimi menen baylanıslılıǵın kórsetedi.*

Tayanış sózler: *Qaraqalpaq xalıq dástanları, tús motivi, mifologiya, folklor, syujet, xalıq awızeki dóretiwshiligi.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Qaraqalpoq xalq dostonlarida tush motivining paydo bo'lishi va qo'llanilishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda tush motivining mifologik va tarixiy ildizlari o'rganilib, uning dostonlar syujetining rivojlanishidagi o'rni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari qoraqalpoq xalq dostonlarida tush motivining o'ziga xos xususiyatlarini hamda xalqning dunyoqarashi va e'tiqodi bilan bog'liqligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *Qaraqalpoq xalq dostonlari, tush motivi, mifologiya, folklor, syujet, xalq og'zaki ijodi.*

Аннотация. *В данной статье анализируется возникновение и применение мотива сна в каракалпакских народных эпосах. В исследовании изучаются мифологические и исторические корни мотива сна, раскрывается его роль в развитии сюжета дастанов.*

Результаты исследования показывают особенности мотива сна в каракалпакских народных эпосах и его связь с мировоззрением и верованиями народа.

Ключевые слова: *Каракалпакские народные эпосы, мотив сна, мифология, фольклор, сюжет, генезис, устное народное творчество.*

DREAM MOTIVE IN KARAKALPAK FOLK POEMS

Abstract. *This article analyzes the emergence and application of the dream motif in Karakalpak folk epics. The study examines the mythological and historical roots of the dream motif and reveals its role in the development of the plot of dastans. The research results show the peculiarities of the dream motif in Karakalpak folk epics and its connection with the worldview and beliefs of the people.*

Keywords: *Karakalpak folk epics, dream motif, mythology, folklore, plot, genesis, folklore.*

Kirisiw

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq dástanları xalıq awızeki dóretiwshiliginiń áhmiyetli janrlarınan biri bolıp, onda xalıqtıń tariyxı, mádeniyatı, dúnyaqarası hám isenimi sáwlelengen. Bul dástanlarda tús motivi ayrıqsha áhmiyetke iye. Tús motivi xalıq awızeki dóretiwshiliginde áyyemnen bar bolıp, mifologiyalıq hám tariyxıy tiykarlarǵa iye. Ol dástanlardaǵı syujettiń rawajlanıwına tásir kórsetip, qaharmanlardıń kelesheginen, aldaǵı bolajaq islerden xabar yaki boljaw beriwshi faktor sıpatında belgili boladı. Uyqıdaǵı insan anıq kóriniske iye keshirmelerdiń guwası boladı. Tústegi waqıyalar bir-birine baylanıslı.

Olardagi waqiyalar bir-birine baylanisli, biraz aniq emes, tasirli, mifologiyaliq kóriniste boladi. Tús motivi arqali xalıqtın turmıs tárizi, isenimi hám qádiriyatları ańlatıladi. Ol kóbinese qaharmanlarǵa eskertiw, jol-joba beriw yamasa olardıń keleshektegi táǵdirin belgilew wazıypasın atqaradi. Sol sebepli, tús motiviniń dástanlardagi ornı hám genezisin úyreniw, onıń mifologiyaliq tamirlarin ashıp beriw áhmiyetli ilimiy másele esaplanadi.

Bul maqalada Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń payda bolıwı, onıń qollanıwıw ózgeshelikleri hám syujettegi roli tallanadi. Izertlew dawamında dástanlardagi tús motivleriniń qaharman obrazınıń ashılıwına, syujettiń rawajlanıwına hám kórkemligin bayıtıw tárepleri anıqlanadi. Izertlewdiń tiykarǵı maqseti qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń qalayınsha kórinetuǵının, onıń folklordagi wazıypasın hám de xalıqtın dúnyaǵa kózqarası menen baylanıslılıǵın ashıp beriwden ibarat.

ÁDEBIYATLAR TALQÍŚÍ HÁM METODOLOGIYASÍ

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús kóriw, tús jorıw jırdıń syujetinde ushırap, qaharmannıń ózgeshe ekenligi, onıń hámme menen birdey emesligi ájayıp jaratılısı tús motiviniń bayanlanıwınan kórinedi. Tuwılajaq batırdıń karamatlı áwliyelerdiń názerlerinen dúnyaǵa keliwi tuwılıw motiviniń quramında járdemshi wazıypasın atqaradi. Bunnan tisqari, qaharman obrazınıń ashılıwında tús motiviniń tasiri júdá úlken. Usı sıyaqlı pikirler barlıq folklorist alımlardıń ilimiy izetlewlerinde aniq dálillengen mısallar menen ushırıtsaq boladi. Bárshemizge belgili, xalıq awızeki ádebiyatında xalqımızdıń ózligi, janına, qanına sıńıp ketken milliy úrp-ádet dástúrleri, jasaw sharayatı barlıǵı óz kórinisin tabadı. Ilimiy dereklerde beriliwinshe, tús kóriw motivi mifologiya hám diniy túsinińler menen baylanisli ekenligi ashıp berilgen. Ózbek ádebiyatınıń folklorist alımı J. Eshonquldıń pikirine kóre kópshilik erteklerimizde, dástanlarımızda tús kóriwge baylanisli bolǵan túsinińler júdá jaqsı saqlanıp qalǵanlıǵın hám kompoziciyalıq qurılısına kórkemlik tasir jasaǵanlıǵı sheberlik penen ayıladi. Mısal ushın, «Alpamıs» dástanında Baybóri menen Baysarınıń perzentli bolıwı túsinde ayan bolatuǵınlıǵın aytıp ótip, folklorlıq shıǵarmalarda tús kóriw hám tús jorıwlarıń beriliwi eski diniy túsinińler menen de baylanisli ekenligi ayırıqsha toqtaladı.[1] Tús motivi de sol xalıqtın milliy qádiriyatlarına súyengen halda kórkem-estetikalıq talǵam sıpatında orın aladı. Xalqımız ázelden tústegi waqiyalar aldımızdagi bolajaq islerden eskertedi hám islegen isleriniń durıs yaki nadurısılıǵı haqqında belgi beredi dep júdá isengen. Házirgi kúnimizde de bul isenim tolıǵı menen xalqımızdıń ishki dúnyasında jasap kelmekte. Bul jóninde qazaq xalqınıń belgili folklorist alımı R. Berdibaev bılay deydi: “Ulıwma túske iseniw túrk-mongol folklorındaǵı júdá ertedegi túsiniń kórinisi. Onıń arǵı túbiri eski animistik túsinińlerge alıp baratuǵının kóremiz. Jaqsı tús kórse súysinip, jaǵımsız tús kórse shorshınıp. Tábiyattan tis kúshlerdiń júz beriwine bolǵan isenim keshegi kúnimizge shekem aramızda jasadı”. [2:169] Dástanlardagi batırlardıń tuwılıwı, olardıń qanday perzent bolıp dúnyaǵa keliwi haqqında aldınnan belgili bolıwı kerek bolǵan túslerdiń jorılıwı tús motiviniń dástandagi ornın belgileydi. Usı jerde aytıp ótiw orınlı qaysı bir dástandı alıp qarasaq ta, álbette, dúnyaǵa sıymaytuǵın kúshke iye batırdıń bolıwı tábiyiy. Olardı qollawshı pirlardıń bolıwı, sol pirlar batırdıń túsinde bolajaq isti ayan etiwı sıyaqlı epizodlar kóplep ushırasadı. Joqarıdagi ilimpazlardıń aytıp ótken sózlerine súyengen halda qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı pirlar obrazı áyyemgi grek mifologiyasındaǵı qudaylardıń obrazları menen baylanisli ekenligin ayqın kóre alamız.

NÁTIYJELER HÁM DODALAW

Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń áhmiyetli kórkemlik-semantikalıq wazıypalardı atqaratuǵının kórsetti. Talqılaw nátiyjelerine bola, tús motivi úsh tiykarǵı funkciyanı atqaradı: boljaw hám eskertiw, qaharmanlardıń qarar qabıl etiwine tásir kórsetiw, sonday-aq, mifologiyalıq hám diniy túsinińler menen baylanıshlıq. Xalıq dástanlarındaqı waqıyalar da dúnyalıq folklardıń syujetine tayanǵan halda jańasha formada jaratıladı eken. Mısal retinde Qoblan dástanında batırdıń tuwılıwı kúshli bir karamatlı túrde júz beredi. Batırdıń ákesine tórt túlik mal, tawsılmas baylıq baylıq bergen, biraq perzent bermegen.

Demek, bul jerde de bir áńgime bar bolıwı múmkin. Sebebi, insan tolıǵı menen ideal bola almaydı, hámmeniń de ózine tán kemshiligi boladı. Hámme nárese tolıq, túwel bolsa, onıń qádiri tez solıwı itimal. Sonıń ushın da dástanlarda baylardıń biyperzent bolıw jaǵdayları kóplep ushırasadı. Qaharmanlardıń maqsetine jetistiriw ushın olarǵa hártúrli sınaqlardı berip, pirlardı jolıqtırǵan. Mısalı:

Bul jerde dástan qaharmanınıń biyperzentsizliginiń túsinde jorılıwı sóz etilgen jáne de eki perzentli bolatuǵınlıǵı ayan beriledi. Bunı “Bazarlıq bolsın sizlerge,

Kórersen jalǵız qızıńdı” degen qatarlar menen keltiriledi. Dástan syujetiniń mazmunın óz ishine alıwshılıq qaharmanınıń biyperzent bolıwı sebebinen el geziwi, áwliyelerdi karamat dep bilip túnawi hám aldınan shıqqan qanday sınav bolsa da bárin jeńip shıǵıwı, perzentli bolıwında tús tiykarǵı kópir wazıypasın atqaradı. Usı jerde sonı da aytıp ótiw orınlı dástan qaharmanı tárepinen intizarlıq penen kútilgen perzent áwliyelerdiń, pirlardıń sharapatı menen dúnyaǵa keledi. Bular qaharmanınıń túsinde ramziy kórinisler arqalı bayanlanadı. Ul perzent kóbinese qural-saymanǵa, qız perzent úy buyımlarınıń kórinisinde súwretlenedi. Demek, bul káramatlı túrde qansha intizar bolıp nalısh etiwlerdiń nátiyjesinde tuwılǵan perzent, álbette, qatarınan parqlı túrde bolıwı tábiyiy. Qaysı bir dástandı alıp qarasaq ta, bolajaq batırlardıń jaratılıwı ózgeshe tárizli bolıp, dástannıń kórkemligin ele de baytıp beredi. Mine usınday jaǵday Bozuǵlan dástanında da ushırasadı. «Bozuǵlan» dástanınıń syujetinde de erteklik, mifologiyalıq súwretlewler, diniy túsinińler belgili dárejede orın alǵan. Tábiyattan tıs ilahiy kúshke iye Ğayıp erenler bárqulla batırlardıń jılawında boladı. Allaǵa nalıs etip, qudaydan perzent tilew, ótkenlerdi yad etip, atı shıqqan áwliyelerge birneshe kúnlep túnaw hám perzent nıshanın túste kóriw qusaǵan dástúriy súwretlew «Bozuǵlan» dástanında qızıqlı etip beriledi. Onda perzentsiz Dárwishalı bay menen Aqpan bay hayalların izine ertip, qırq kún jol júrip, shólistandaǵı Gúmbezi qubıra degen áwliyede túneydi. Mısalı: «Áne qubırada maqset etip jeti aqsham jattı, perzenttiń daǵı battı, nalası allaǵa jetti. Kóz jasın qabıl etti, «pirlerden» istanat jetti. Sákkizlánshi kúni sáhar waqta túsinde aq saqallı, sarı tisli, ájayıp bir baba «izimnen nege qalmadıń, basımdı bálege qoydıń goy» dep bir aq nayzasın aldına atıp tasladı. Keyninen shınjırlı, bekkem baldaqlı tań qalarlıq átaşkúrdi bunı jáne tasladı. Baba qolın kóterip duwa qılıp kózinen ğayıp boldı». Bunda «aq nayza» ul perzenttiń, «átaşkúr» qız perzenttiń nıshanı. Dástannıń Qayıpnazar jıraw variantında bir ul hám qızlı bolatuǵınlıǵı túske ayan beredi. Biraq Dárwishalı bayǵa hám hayalına balalar jeti jasına kelgende janın alatuǵınlıǵı eskertiledi. Usı ilahiydan kelgen saza durıs kelip balalar káramat penen dúnyaǵa keledi. Tús kóriw, jorıw ádetin usılayınsha dástanlardıń eski syujetindegi qaharmanların ájayıp jaratılısı motivin ushıratsaq, jáne bir batırǵa túsinde pirleri tárepinen aldındaǵı bolajaq istiń boljap aytıǵ beriwine guwa bolamız.

Yáǵnıy, dástanńıń syujetiniń rawajlanıwı batırdıń jarıqqa shıǵıwına jol ashatuǵın xabar esitiwinen baslanatuǵınlıǵın bilemiz. Ol jaǵdayda da tús kóriw menen onıń jorılıwı qollanıladı.

Bul jóninde qazaq xalqınıń belgili folklorist alımı Sh.Íbraev bılay deydi: “Syujetlik baylanıs negizinen bas qaharmannıń bolajaq táǵdiri ushın sheshiwshi máni bar xabardı esitiw menen baylanıslı. Ondaı xabar xat, sálemnama, monolog, dialog túrinde bolıp qaharmandı is-háreketke baǵdarlaydı. Xabardıń alınıw forması da hártúrli: birewden esitiw, tús kóriw, pal ashıw hám. t.b”[3] Haqıyqatında da, dástanlarda aldaǵı bolajaq waqıyadan derek beriwshi xabarlar usı formada berilip onıń poetikasına óz tásirin tiygize alǵan.

JUWMAQ

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, dástanlardaǵı tús kóriw motivi mifologiyalıq, simbolıq, psixologiyalıq, filosofiyalıq, xabar beriwshilik t.b kórkemlik xızmet atqaradı. Ásirese qaharmannıń ishki dúnyasın, tolǵanısnıń hártúrli jaǵdaydaǵı kewil keshirmelerin, emociyalıq sezimlik qubılısların sıpatlaytuǵın tús kóriw motivi dástanıń tiykarǵı ideyalıq mazmunın, bayanlanıw ózgesheligin de bayıtıp baradı. Xalıq dástanları tiykarında tús kóriw motivi adamgershilik penen hadallıqtı násiyatlawǵa qurıladı dep erkin túrde aytıwǵa boladı. Bul maqalada kórip shıǵılǵan dástanlarda tús kóriw motivi avtordıń ideyasın ashıw ushın jáne qaharmannıń ishki dúnyasın keńirek ashıǵp beriw ushın qollanılauıǵı anıqlanıldı. Sonday-aq dástanlardaǵı bul motiv qıyalımızdan, bul dúnyadan, jaratılıstan tıs tilsimniń bar ekenligin kórsetiwge tırsadı hám ol tilsim kúshitiń kóp jaǵdayda adamlardı qorǵanıwǵa awır jaǵdaylardan saqlanıwǵa, jamanlıqtan qorǵawǵa talpınısın tús kóriw motivi arqalı kórsetedi. Dástanlarda usı sıyaqlı mistikalıq motivlerdiń qollanılıwı qaharmanlardı kútilmegen jaǵdayǵa túsiredi hám sol arqalı olardıń xarakterı ashıladı. Dástanlardaǵı tús kóriw motiviniń kóbirek ushırasıwı real ómirge degen qızıǵıwshılıǵınıń jáne de óz aqıl-parasatınıń sırtında ne turǵanın anıqlawǵa degen talpınıslarınıń artıwınıń nátiyjesin kórsetedi.

REFERENCES

1. J.Eshonqul Mif va baadiy tafakkur. Toshkent-2019
2. Бердібай Р. “Манас” және казак эпикалық дастури. Алматы: Рауан, 1995.-165-214-б
3. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі.-Алматы: Ғылым, 1993. – 115 б.
4. Maqsetov Q, Dastanlar, jirawlar, baxsilar. No’kis.: Qaraqalpaqstan, 1992.
5. Sag’itov I.T. Qaraqalpaq xalqinin’ qaharmanlıq eposi. No’kis.: «Qaraqalpaqstan», 1985.
6. Xalmuratovna, S. D. (2025). QORAQALPOQ ADABIYOTI. *Лучшие интеллектуальные исследования,*